

*ISSN 1392-1681***PAGRINDINIAI LIETUVOS RESPUBLIKOS
TĘSTINUMO TEISINIAI IR POLITINIAI
ASPEKTAI***DAINIUS ŽALIMAS*

Straipsnyje trumpai aptariami pagrindiniai klausimai, susiję su Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimu 1990 metais: 1940 metų Lietuvos okupacijos ir aneksijos teisinis įvertinimas, Lietuvos Respublikos tęstinumas kaip jos nepriklausomybės atkūrimo pagrindas, taip pat pripažinimas ir valstybių teisių perėmimas. Remiantis tarptautinės teisės normomis ir valstybių praktika, teigiama, kad Lietuvos Respublikos okupacija ir aneksija laikytina tarptautiniu nusikaltimu, todėl Lietuva niekada nebuvo teisėta Sovietų Sąjungos dalis ir jos negalima laikyti viena iš buvusių SSRS respublikų bei SSRS teisių perėmėja. Atkūrusi nepriklausomybę Lietuvos Respublika teisiškai yra ta pati valstybė, kurios nepriklausomybė buvo paskelbta 1918 m. vasario 16 d. ir pripažinta tarptautinės bendrijos 1918-1922 metais. Todėl 1991 metų Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pripažinimas reiškė ne naujos valstybės, o Lietuvos Respublikos, kurios valstybingumo okupacija nenutraukė, naujos vyriausybės pripažinimą.

Neteisėtos Lietuvos Respublikos okupacijos ir aneksijos faktą bei Lietuvos valstybės tęstinumą pripažino ir Rusijos Federacija 1991 m. liepos 29 d. dvišalėje Lietuvos ir Rusijos sutartyje dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų. Šiai Sutarčiai prieštarauja priešinga pozicija, dažnai deklaruojama Rusijos vadovybės ir politikų, taip pat šia pozicija grindžiami bandymai sutrukdyti Lietuvos Respublikos integraciją į NATO.

Dainius Žalimas – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto dėstytojas, Teisės fakulteto doktorantas.

© Dainius Žalimas, 2000

Straipsnis įteiktas redakcijai 2000 m. sausio 20 d.

Ivadas

Kovo 11-ąją sukanka 10 metų nuo svarbiausio įvykio naujausioje Lietuvos istorijoje – Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo, leidusio Lietuvai po pusės šimtmečio sugrįžti į laisvų pasaulio tautų šeimą ir sudariusio istorinę galimybę atsikratyti svetimos ideologijos, kurti Vakarų demokratijos vertybėmis grindžiamą pilietinę visuomenę, pasukti šalį ekonominės ir socialinės pažangos keliu. Šio įvykio reikšmę pajuto kiekvienas Lietuvos pilietis. Jeigu ne 1990-ųjų Kovo 11-oji, šiandien nebūtų įmanomas teisingumo atkūrimo procesas, įvardinant okupantų padarytus nusikaltimus ir stengiantis atkurti pažeistas nukentėjusių Lietuvos piliečių teises, įskaitant ir nuosavybės teisių atkūrimą. Be to, nepriklausomybės atkūrimas leido Lietuvos žmonėms įveikti “geležinę uždangą”, laisvai bendrauti su kitų pasaulio šalių gyventojais ir susipažinti su kitų tautų pasiekimais.

Ši sukaktis taip pat skatina prisiminti pagrindinius Lietuvos Respublikos teisinio ir politinio statuso klausimus. Jų aptarti neįmanoma, neprisiminus Molotovo ir Ribentropo pakto bei jo pasekmių įvertinimo tarptautinės teisės požiūriu. Šis klausimas turi ypatingą reikšmę, nes nuo jo priklauso tolesnis Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais teisinis pagrindimas. Taigi šiame straipsnyje nagrinėjami du pagrindiniai klausimai: 1) ar Lietuva kada nors buvo teisėta buvusios Sovietų Sąjungos dalis – Lietuvos statuso 1940-1990 metais klausimas; ir 2) ar dabartinė Lietuvos Respublika yra ta pati valstybė, kaip tarpukario Lietuvos Respublika, - Lietuvos valstybingumo tęstinumo ir identiteto klausimas.

Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo teisinis vertinimas šiandien turi didelę reikšmę, sprendžiant svarbiausius Lietuvai politinius klausimus, - pavyzdžiui, siekiant kuo greičiau tapti visateise NATO nare. 1999 m. sausio 12 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė specialų Memorandumą Šiaurės Atlanto Aljanso valstybių parlamentams. Jame akcentuota, kad Rusija negali kliudyti Lietuvos integracijai į NATO, nesutikdama su kurios nors buvusios sovietų respublikos naryste Aljanse, nes “tarptautinės teisės požiūriu Lietuva niekada nebuvo Sovietų Sąjungą sudarančia respublika”¹. Rusijos politikai, diplomatai ir teisininkai dažnai teigia priešingai², todėl tai yra dar viena gera priežastis, kodėl verta trumpai apžvelgti tarptautinio teisinio Lietuvos Respublikos statuso klausimus.

1. Lietuvos okupacijos ir aneksijos įvertinimas tarptautinės teisės požiūriu

Manau, kad nebūtina išsamiai dėstyti visuotinai žinomų istorinių faktų, lėmusių Lietuvos Respublikos okupaciją ir aneksiją 1940 metais. Užtenka prisiminti pagrindinius iš jų. 1939 m. rugpjūčio 23 d. bei rugsėjo 28 d. Vokietija ir SSRS pasirašė du slaptuosius protokolus, vadinamus Molotovo – Ribentropo paktu. Pagal šį paktą Lietuvos Respublika, kurios nepriklausomybė tarptautinės bendrijos buvo pripažinta 1918–1922 metais, pateko į Sovietų Sąjungos interesų sferą. Tai lėmė tolesnį Lietuvos likimą kitiems 50 metų. 1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavo ir netrukus aneksavo Lietuvą. Todėl visiškai logiška Molotovo – Ribentropo paktą ir jo pasekmes Lietuvai vertinti kartu.

Pakto nuostatos (ypač tos, kurios numatė galimybę Sovietų Sąjungai imtis Lietuvos teritorijoje specialių priemonių savo interesams ginti) ir jų įgyvendinimas (Lietuvos okupacija ir aneksija) pažeidė keletą SSRS teisinių įsipareigojimų Lietuvai ir visai tarptautinei bendrijai. Vienas iš jų – įsipareigojimas gerbti kitų valstybių teritorinį vientisumą ir politinę nepriklausomybę – buvo įtvirtintas Tautų Sąjungos Statuto 10 straipsnyje. Kitas – 1928 metų Paryžiaus sutartyje dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalinės politikos priemonės (vadinamajame *Briando – Kelloggo pakte*). Pagal šią Sutartį buvo uždrausta naudoti jėgą tarpvalstybiniuose santykiuose. 1940 metais ši norma jau buvo tapusi paprotinės tarptautinės teisės dalimi³.

Vienas iš svarbiausių klausimų, tarptautinės teisės požiūriu vertinant Lietuvos okupaciją ir aneksiją, yra tai, ar 1940 metais buvo draudžiamas grasinimas jėga. Kai kurie Rusijos pareigūnai, politikai ir teisininkai terminą “karas”, vartojamą 1928 metų Paryžiaus sutartyje, suprasdami pačia siauriausia prasme, t.y. kaip tiesioginį vienos valstybės ginkluotos jėgos naudojimą prieš kitą valstybę kartais teigia, kad tuo metu tokie veiksmai buvo teisėti. Laikantis šio požiūrio, teigiama, kad 1940 m. birželio 14 d. Sovietų Sąjungos ultimatumas Lietuvai buvo prievartos aktas, reiškęs grasinimą jėga, o ne jos panaudojimą. Toliau daroma išvada, kad Lietuvai nesipriešinus okupacijai ir priėmus ultimatumo sąlygas, jos aneksiją reikėtų laikyti teisėta.

Tačiau tokiame požiūryje slypi keli rimti prieštaravimai. Pirmiausia jis neatitinka teisės prigimties ir valstybių praktikos. Pagrindinis bet

kurios teisės sistemos, įskaitant tarptautinę teisę, tikslas yra užtikrinti teisingumą visuomenėje, taip pat ir tarptautinėje bendrijoje (tarptautiniuose santykiuose). Todėl teisės normas reikėtų aiškinti, atsižvelgiant į teisingumo principą. Be to, teisės normos turėtų būti interpretuojamos taip, kad jų aiškinimas neprieštarautų elementariems sveiko proto reikalavimams. Turint omenyje šiuos du principus, darytina išvada, kad terminas "karas", pavartotas 1928 metų Paryžiaus sutartyje, turi būti suprantamas plačiąja prasme ir apimti ne tik jėgos panaudojimą, bet ir grasinimą ja. Iš tikrųjų praktiškai neįmanoma atskirti jėgos panaudojimo nuo grasinimo ja, nes tai yra tarpusavyje glaudžiai susiję tos pačios prigimties aktai, - abu jie reiškia prievartą, ir dažnai iš pradžių grasinama jėga, o po to ji naudojama tiesiogiai. Kitoks aiškinimas būtų leidęs valstybėms išvengti bet kokios atsakomybės pagal tarptautinę teisę už vadinamąjį netiesioginį ir užmaskuotą jėgos panaudojimą. Taip pat būtų galima pateisinti vadinamąsias taikias okupacijas, kurios įvykdomos okupuojamai valstybei sutinkant ir nesipriešinant okupuojančios valstybės grasinimui panaudoti jėgą. Tačiau tai prieštarautų moralės ir teisingumo principams. Todėl tokio pobūdžio okupacija vertinama kaip jėgos panaudojimas, ir jai taikomos tos pačios tarptautinės teisės normos, kaip klasikinės karinės okupacijos atveju⁴. Žodžiu, darytina išvada, kad "sutikimas, gautas naudojant prievartą, nėra sutikimas, ir ši veika yra tarptautinės teisės pažeidimas"⁵. Be to, Lietuvos okupacija turi būti vertinama kaip tiesioginis jėgos panaudojimas, nes visiškai atitinka vieną iš tuometinių agresijos aktų apibrėžimų įtvirtintą 1933 metų Lietuvos-SSRS sutartyje užpuolimo sąvokai apibrėžti: įsibrovimas ginkluotosiomis pajėgomis, net ir karo nepaskelbus.

Tuometinė valstybių praktika patvirtina tokį požiūrį. Dauguma valstybių laikė Lietuvos Respublikos okupaciją ir aneksiją neteisėta, todėl nepripažino Lietuvos inkorporacijos į SSRS⁶. Pavyzdžiui, 1940 m. liepos 23 d. Jungtinės Valstijos išreiškė tokią savo poziciją Baltijos valstybių aneksijos atžvilgiu: "Jungtinių Valstijų piliečiai nepritaria bet kokiems grobuoniškiems veiksams, *nesvarbu, ar jie yra jėgos panaudojimo, ar grasinimo ja rezultatas...* Jungtinės Valstijos laikysis šių principų, nes Amerikos žmonės yra įsitikinę, kad jeigu santykiai tarp tautų nebus grindžiami tikėjimu šiais principais, nebus įmanomas ir proto, teisingumo bei teisės viešpatavimas, - kitais žodžiais tariant, bus neįmanoma apsaugoti šiuolaikinės civilizacijos pagrindų."⁷ Tuo metu tokie patys kriterijai taikyti ir kitais analogiškais atvejais: pavyzdžiui,

buvo atsisakyta pripažinti Austrijos, Čekoslovakijos, Etiopijos, Albanijos ir Lenkijos aneksiją. Kai kurios iš šių valstybių (pavyzdžiui, Austrija ar Čekoslovakija) buvo okupuotos ir aneksuotos taip pat be jokio rimto ginkluoto pasipriešinimo. Tokia tarptautinės bendrijos reakcija į Baltijos ir kitų minėtų valstybių aneksiją iliustruoja tuo metu jau pripažintą *Stimsono doktriną*, pagal kurią negalėjo būti pripažinta jokia situacija, sutartis ar susitarimas, kuris prieštarauja Tautų Sąjungos Statutui ir 1928 metų Paryžiaus sutarčiai⁸. Šios doktrinos principus 1932 metais patvirtino Tautų Sąjungos Asamblėja.

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad Lietuvos Respublikos okupaciją ir aneksiją reikėtų vertinti kaip tarptautinį nusikaltimą, nes buvo pažeistos tokios tarptautinės teisės pagrindinės normos ir principai, kaip draudimas naudoti jėgą, pareiga gerbti kitų valstybių suverenitetą bei nesikišti į jų vidaus reikalus, taip pat laisvo tautų apsisprendimo teisė. Pastarosios atžvilgiu galima teigti, kad Lietuvos aneksija grubiai pažeidė Atlanto chartijos 2 punkto nuostatą, kad jokia teritorija negali būti kam nors perduota be jos gyventojų laisvai išreikštos valios ir sutikimo.⁹ Tokia Lietuvos okupacijos ir aneksijos kvalifikacija taip pat gali būti grindžiama Niurnbergo Tarptautinio karinio Tribunolo Statuto normomis ir praktika. Tribunolas laikė tarptautiniais nusikaltimais rimtus Tautų Sąjungos Statuto 10 straipsnio ir 1928 metų Paryžiaus sutarties 1 straipsnio pažeidimus, padarytus Vokietijos 1938-1941 metais. Nėra jokių priešasčių kitaip traktuoti ir analogiškus 1940 metų Sovietų Sąjungos veiksmus. Jeigu mes tai darytume, paneigtume tarptautinės teisės teisinį pobūdį, nes jokiame teisinėje sistemoje neišmanoma skirtingai vertinti analogiškų veiksmų, padarytų tokiomis pačiomis aplinkybėmis, t.y. mes negalime vienos valstybės veiksmų laikyti tarptautiniu nusikaltimu ir tuo pačiu metu tokius pačius kitos valstybės veiksmus vertinti kaip teisėtą aktą.

Taigi visiškai logiška, kad Molotovo – Ribentropo paktas ir Lietuvos okupacija bei aneksija tarptautinės teisės požiūriu vertinami kaip niekiniai aktai; o priešinga pozicija, dažniausiai išsakoma įvairių Rusijos pareigūnų ir politikų, bandančių pateisinti Lietuvos okupaciją bei aneksiją, yra teisiškai nepagrįsta. Ji gali būti paaiškinta vis dar neišnykusia sovietinio laikotarpio tradicija tarptautinę teisę laikyti lanksčiu įrankiu bet kuriam Sovietų Sąjungos užsienio politikos aktui pateisinti. Be to, tokią poziciją akivaizdžiai lemia tam tikri politiniai interesai.¹⁰ Mano nuomone, politinis interesas yra aiškus: norėdama išvengti bet kokios

tarptautinės atsakomybės ir neatskleisti buvusios SSRS tikrosios esmės, Rusija stengiasi pateisinti neteisėtus Sovietų Sąjungos veiksmus.

Vis dėlto įdomiausia yra tai, kad Rusija, būdama buvusios SSRS teisių bei įsipareigojimų tęsėja, atrodo, yra linkusi ignoruoti Sovietų Sąjungos poziciją, išreikštą 1989 m. gruodžio 24 d. SSRS Liaudies deputatų suvažiavimo nutarime "Dėl Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 metų nepuolimo sutarties politinio bei teisinio įvertinimo"¹¹. Šiame nutarime SSRS pripažino, kad Sovietų Sąjungos ir Vokietijos slaptieji protokolai (Molotovo – Ribentropo paktas) bei po jų sekę veiksmai teisės požiūriu prieštaravo kai kurių trečiųjų šalių suverenumui ir nepriklausomybei. Todėl pati SSRS pasmerkė šių protokolų sudarymo faktą ir pripažino juos teisiškai nepagrįstais bei negaliojančiais nuo pasirašymo momento (t.y. niekiniais).

Pagaliau Rusijos pareigūnai, politikai ir teisininkai, bandantys pateisinti Lietuvos okupaciją bei aneksiją, pamiršta, kad oficialiai Rusija yra išreiškusi priešingą poziciją. 1991 m. liepos 29 d. Sutarties tarp Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos ir Lietuvos Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų¹² preambulėje šalys pareiškė esančios įsitikinusios, kad Sovietų Sąjunga turi pašalinti Lietuvos suverenitetą pažeidžiančias 1940 metų aneksijos pasekmes. Todėl prieštaraujantys šios Sutarties nuostatoms teiginiai galėtų būti vertinami kaip bandymas kvestionuoti draugiškų Lietuvos ir Rusijos santykių pagrindus. Be to, nukrypimas nuo Sutartyje fiksuotos pozicijos taip pat reikštų bendrosios tarptautinės teisės normų pažeidimą, nes pagal visuotinai tarptautinės teisės doktrinoje ir praktikoje pripažįstamą *estoppel* principą¹³ šalis, vieną kartą padariusi tam tikrą pareiškimą kitos šalies atžvilgiu, vėliau negali keisti savo pozicijos.

2. Lietuvos Respublikos tęstinumas ir identitetas

Kiekviena teisės sistema stengiasi užkirsti kelią veiksams, kurie neatitinka jos principų ir normų. Pagal vieną iš pagrindinių teisės principų *ex injuria non oritur jus* (jis yra bendras visoms teisės sistemoms) teisės pažeidėjas negali gauti jokios teisinės naudos iš neteisėto akto, t.y. teisės pažeidimas nesuteikia jokių teisių jį padariusiam asmeniui. Tarptautinė teisė taip pat negali pripažinti griaunančių tarptautinės bendrijos pagrindus veikslių teisėtumo. Neabejotina, kad pavojingiausių

tarptautinei bendrijai veiksmų pavyzdžiai yra tokie tarptautiniai nusikaltimai, kaip agresija ir neteisėta aneksija.

Taikant principą *ex injuria non oritur jus* neteisėtos Lietuvos okupacijos ir aneksijos atveju, darytina išvada, kad Sovietų Sąjunga niekada nebuvo įgijusi jokių suverenių teisių į Lietuvos teritoriją. Todėl tarptautinės teisės požiūriu Lietuva niekada nebuvo teisėta SSRS dalis. Tuo tarpu Lietuvos SSR, kurią Lietuvos Respublikos teritorijoje įsteigė sovietiniai okupantai, tebuvo marionetinis darinys¹⁴ – Lietuvą okupavusios SSRS struktūra. Tad ir ji negalėjo įgyti jokių suverenių teisių į Lietuvos teritoriją. Reikėtų akcentuoti, kad gana ilgas okupacijos laikotarpis taip pat negalėjo būti teisiniu pagrindu kokioms nors Sovietų Sąjungos teisėms į Lietuvą įgyti, nes tarptautinė teisė nenustato jokio bendro senaties termino¹⁵. Ši teiginį patvirtino valstybių praktika, kai tarptautinės bendrijos narių dauguma niekada nepripažino Lietuvos inkorporacijos į SSRS. Be to, teiginys, kad Lietuva galėjo būti *de jure* laikoma sudėtine Sovietų Sąjungos dalimi, prieštarautų esminiams teisingumo reikalavimams, nes taip būtų pripažinta neteisėtų aktų, kurie taip pat yra pavojingiausi tarptautinei bendrijai nusikaltimai, teisės kuriamoji galia.

Svarbiausia yra tai, kad pagal principą *ex injuria non oritur jus* Lietuvos Respublika toliau egzistavo kaip tarptautinės teisės subjektas, nors visa jos teritorija buvo okupuota Sovietų Sąjungos. Ši Lietuvos valstybingumo tęstinumą pripažino didžiosios Vakarų ir kitos demokratinės valstybės. Jį liudijo nenutraukusios savo veiklos Lietuvos Respublikos pasiuntinybės užsienio šalyse. Lietuvos pasiuntiniai buvo laikomi Lietuvos Respublikos atstovais, paskirtais paskutinės iki okupacijos šalies vyriausybės. Lietuvos Respublikos pasai ir kiti dokumentai, išduoti veikiančių Lietuvos diplomatinių atstovybių bei konsulinių įstaigų, taip pat buvo laikomi galiojančiais. Todėl Lietuvos Respublikos tęstinumas buvo akivaizdus faktas¹⁶. Juk visiškai aišku, kad neegzistuojančios valstybės pasiuntinybių ir konsulinių įstaigų funkcionavimas, pilietybės santykių bei pasų galiojimas būtų buvęs absurdu. Taigi Lietuvos Respublika buvo laikoma okupuota valstybe, kurios teisių ir įsipareigojimų okupacija negalėjo paveikti. Lietuva išlaikė visas savo suverenas teises, įskaitant teisinį titulą į savo teritoriją, nors ir negalėjo šių teisių įgyvendinti iki nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais.

Atsižvelgiant į visa tai, peršasi logiška išvada, kad *de jure* valstybės tęstinumas buvo Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo

teisinis pagrindas. Po laisvų rinkimų išreikšdama tautos valią, 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas paskelbė atkurianti šalies nepriklausomybę. Aktu “Dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo”¹⁷ buvo atkurtas Lietuvos Valstybės suverenių galių vykdymas, kurį 1940 metais sutrukdė sveti- ma jėga. Vadinasi, galima teigti, kad 1990 metais atkūrusi nepriklausomybę Lietuvos Respublika tarptautinės teisės požiūriu yra identiška nepriklausomai tarpukario Lietuvos Respublikai, t.y. ta pati valstybė. Tas pats valstybingumo pagrindas yra aiškiai įtvirtintas 1990 m. kovo 11 d. Akte “Dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo”: “Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktas ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija dėl atstatytos Lietuvos demokratinės valstybės *niekada nebuvo nustojęs teisinės galios ir yra Lietuvos Valstybės konstitucinis pamatas.*”

Žinoma, Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas nereiškė visiškos restitucijos, t.y. principo *restitutio in integrum* visaapimančio įgyvendinimo. Buvo akivaizdu, kad neįmanoma atkurti 1940 metų situacijos – padėties, buvusios prieš 50 metų. Pagaliau tarptautinėje teisėje ir nėra jokio panašaus reikalavimo. Atvirkščiai, tarptautinė teisė grindžiama bendraisiais teisės principais, kurie pripažįstami visose teisės sistemose. Pagal vieną iš tokių principų, gerai žinomų dar iš romėnų teisės laikų, teisė negali reikalauti neįmanomų dalykų (*ad impossibile nemo tenetur*). Per okupacijos metus pasikeitusi faktinė situacija ir tarptautinės teisės normos lėmė tam tikras Lietuvos Respublikos tęstinumo modifikacijas¹⁸. Šios modifikacijos yra neišvengiamos, norint, kad tarptautinės teisės normos atitiktų ir teisingumo, ir efektyvumo reikalavimus. Pavyzdžiui, atkurdamą nepriklausomybę, Lietuva negalėjo nepaisyti sienų neliečiamybės principo, kuris galutinai susiformavo jos okupacijos metais. Todėl 1990 m. kovo 11 d. Akte “Dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo” Lietuvos Respublika akcentavo “savo ištikimybę visuotinai pripažintiems tarptautinės teisės principams”, taip pat pareiškė pripažįstanti “sienų neliečiamumą, kaip jis suformuluotas 1975 metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo Helsinkyje Baigiamajame akte”, garantuojanti “žmogaus, piliečio ir tautinių bendrijų teises.” Iš kitos pusės, buvo neįmanoma ignoruoti pasikeitusios situacijos valstybės viduje. Todėl nebuvo atkurtas tarpukaryje galiojusių Lietuvos Respublikos įstatymų galiojimas (išskyrus 1938 metų Konstituciją), o buvo palikti galioti tuometinius visuomeninius santy-

kius Lietuvoje labiau atitikę sovietinės okupacijos laikotarpio įstatymai tiek, kiek jie neprieštaravo Laikinajam Pagrindiniam Įstatymui¹⁹.

Modifikuoto valstybės tęstinumo koncepcija yra gerai žinoma tarptautinės teisės doktrinoje. Pavyzdžiui, prof. I. Brownlie teigia, kad netrukus po Antrojo pasaulinio karo atkūrusių savo nepriklausomybę valstybių tęstinumas taip pat buvo modifikuotas, nes net aiškaus valstybės tęstinumo ir identiteto atveju reikia atsižvelgti į “konkrečias aplinkybes, taikytinus teisės ir geros politikos principus, diktuojančius sprendimus, kurie tik iš dalies sąlygoti tęstinumo”²⁰.

Apskritai Lietuvos Respublikos, kaip ir kitų Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimas yra unikalus reiškinys šiuolaikinėje tarptautinėje teisėje ir valstybių praktikoje, nes kol kas nėra kitų pavyzdžių, kai nepriklausomybė buvo atkurta po tokio ilgo okupacijos laikotarpio. Tarptautinės teisės normos ir principai leido apsaugoti Lietuvos Respublikos tęstinumą 50 metų. Todėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą galima taip pat vertinti kaip aiškų įrodymą, kad tarptautinės teisės sistema yra grindžiama teisingumo principu. Anot prof. R. Yakemtchouko, tai buvo nuostabi tarptautinės teisės pergalė, baigusi ilgą 50 metų politinę ir teisinę išbandymą²¹.

Lietuvos Respublikos tęstinumą ir identitetą pripažino dauguma Europos ir kitų demokratinių valstybių. Islandija buvo pirmoji užsienio valstybė, kuri pripažino Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimą, grindžiamą *de jure* valstybės tęstinumu. 1991 m. vasario 11 d. Islandijos Altingas²² priėmė specialią rezoliuciją, patvirtinančią, kad “visiškai galioja 1922 metais Islandijos Vyriausybės suteiktas Lietuvos Respublikos nepriklausomybės pripažinimas”²³. Kitos valstybės pripažino Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimą po nepasisekusio 1991 metų rugpjūčio pučo Sovietų Sąjungoje. Dauguma užsienio šalių pripažino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą nuo rugpjūčio 24 dienos iki rugsėjo pradžios, visiškai nepaisydamos SSRS nuomonės ir neklausdamos jos sutikimo. Tai negali būti laikoma per ankstyvu pripažinimu ar kišimusi į Sovietų Sąjungos reikalus, nes Lietuvos inkorporavimas į SSRS buvo neteisėtas, tad ir jos valstybinio statuso klausimai niekada negalėjo priklausyti SSRS kompetencijai.

Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo pripažinimas iš esmės reiškė jos vyriausybės, o ne valstybės pripažinimą²⁴. Kadangi Lietuva buvo pripažinta *de jure* dar tarpukario laikotarpiu ir tarptautinė bendrija nepakeitė savo pozicijos dėl šio pripažinimo, pačios valstybės

nerikėjo pripažinti dar kartą. Reikėjo pripažinti tik naująją šalies vyriausybę, t.y. aiškiai patvirtinti poziciją, kad ši naujoji vyriausybė laikoma teisėta jau seniai egzistuojančios valstybės institucija, galinčia atstovauti Lietuvos Respublikai ir jos tautai tarptautiniuose santykiuose. Vadinasi, tarptautinė bendrija laikė Lietuvą ne nauja valstybe, o valstybe, atkūrusia savo nepriklausomybę. Tai yra esminis skirtumas tarp Lietuvos ir buvusių Sovietų Sąjungos respublikų, kurios buvo traktuojamos kaip naujos valstybės.

Čia vertėtų prisiminti Rusijos požiūrį į Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimą. Dabar neretai įvairūs Rusijos pareigūnai ir politikai teigia, kad Lietuva ir kitos Baltijos šalys priskirtinos buvusių sovietinių respublikų kategorijai. Tai reiškia atsisakymą pripažinti Lietuvos Respublikos tęstinumą ir identitetą. Tačiau tokie pareiškimai prieštarauja oficialiajai Rusijos pozicijai, įtvirtintai 1991 m. liepos 29 d. dvišalės Rusijos ir Lietuvos sutarties dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų 1 straipsnyje. Jame Rusija pripažino Lietuvos Respubliką visateisiu tarptautinės teisės subjektu bei suverenia valstybe *pagal jos valstybinį statusą, įtvirtintą pamatiniuose aktuose, priimtuose 1990 metų kovo 11 dieną*. Kiekvienas šios nuostatos aiškintojas yra tiesiog priverstas padaryti išvadą, kad Rusija, kaip ir kitos valstybės, pripažino faktą, jog Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo teisiniu pagrindu yra valstybės tęstinumas bei identitetas. 1991 m. liepos 29 d. Lietuvos ir Rusijos sutartis dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų yra galiojanti. Ji taip pat yra pagrindinis šalių tarpusavio santykius reguliuojantis dokumentas. Todėl Rusijos valdžios pareigūnų ir diplomatų teiginiai, kad Lietuva yra tokia pati naujai atsiradusi valstybė, kaip ir kitos sovietinės respublikos, yra ne tik teisiškai nepagrįsti, bet ir prieštaraujantys bendrosios tarptautinės teisės normoms, įtvirtinančioms pareigą laikytis sutartinių įsipareigojimų (*pacta sunt servanda* principą) bei jau minėtą *estoppel* principą. Be to, mano nuomone, Lietuva galėtų laikyti tokius pareiškimus nedraugiškais jai veiksmais, galinčiais rimtai pakenkti dvišalių santykių su Rusija pagrindams.

Be abejo, tokie savotiški Rusijos diplomatijos pareiškimai padarė tam tikrą įtaką kitoms valstybėms bei tarptautinėms organizacijoms. Pavyzdžiui, Jungtinės Tautos ir kai kurios kitos tarptautinės organizacijos aiškiai nepareiškė savo pozicijos dėl Lietuvos Respublikos tęstinumo pripažinimo²⁵. Tačiau tokia tarptautinių organizacijų pozicija ir nėra būtina, nes jos paprastai nesprenžia klausimų, susijusių su valstybių

pripažinimu. Be to, negalima užmiršti, kad sprendamos svarbiausius politinius klausimus, tarptautinės organizacijos paprastai neturi savo savarankiškos ir atskiros nuo valstybių-narių pozicijos. Juk į tarptautines organizacijas dažniausiai žvelgiama kaip į joms priklausančių valstybių susivienijimą. Tad aiški ir nedviprasmiška tarptautinės organizacijos pozicija galima tik esant jos valstybių-narių konsensusui. Bet kuriuo atveju Rusijos pareiškimai, nesuderinami su minėta jos 1991 m. liepos 29 d. sutartimi su Lietuva, negali pakeisti realaus Lietuvos Respublikos tęstinumo ir identiteto. Panašiai ir bet koks kurios nors kitos valstybės buvęs Lietuvos inkorporacijos į SSRS pripažinimas negalėjo įteisinti Lietuvos užgrobimo, nes neteisėtos situacijos pripažinimas nepadarė jos teisėta²⁶.

Nagrinėjant Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo klausimus, negalima nepaminėti tautų apsisprendimo teisės reikšmės šiuo atveju. Reikėtų akcentuoti, kad Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas tarptautinės teisės požiūriu pirmiausia yra grindžiamas valstybės tęstinumo, o ne tautų apsisprendimo principu. Be abejo, Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimas yra jos tautos apsisprendimo rezultatas. Tačiau tauta apsisprendė ne kurti naują valstybę, o atkurti jau egzistuojančios valstybės, sukurtos dar 1918 metais, nepriklausomybę. Todėl tautų apsisprendimo teisė yra tik subsidarius Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo teisinis pagrindas, turėjęs didžiulę politinę reikšmę, nes labai sustiprino atkurtos nepriklausomos Lietuvos valstybės tarptautinę poziciją²⁷.

3. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo tarptautinės teisinės ir politinės pasekmės

Lietuvos Respublikos tęstinumas ir identitetas lėmė kelias svarbias tarptautines teises bei politines pasekmes. Pirmiausia Lietuva negali būti laikoma buvusia sovietine respublika ar teisėta buvusios SSRS dalimi, nes buvo neteisėtai aneksuota 1940 metais. Todėl tarptautinės teisės požiūriu visiškai nepagrįstas yra teiginys, kad Lietuva atsiskyrė nuo SSRS²⁸. Nei Sovietų Sąjungos konstitucija, nei kiti SSRS įstatymai negalėjo būti taikomi Lietuvai, jai atkuriant savo nepriklausomybę, nes Lietuvai SSRS visada buvo kita valstybė.

Antra, Lietuvos Respublika nėra valstybė – SSRS teisių perėmėja, nes Sovietų Sąjunga niekada nebuvo įgijusi suverenių teisių į Lietuvos teritoriją. Valstybių teisių perėmimas įvyksta tik tada, kai vienos valstybės suverenitetas tam tikrai teritorijai pakeičiamas kitos valstybės suverenitetu. Lietuvos Respublika nebuvo praradusi savo suverenių teisių ir teisinio titulo savo teritorijai. Vadinasi, atkūrusi nepriklausomybę, Lietuva tik vėl pradėjo įgyvendinti savo teises ir įsipareigojimus, kurių vykdymas buvo suspenduotas dėl okupacijos. Todėl Lietuva negali būti atsakinga už Sovietų Sąjungos skolas ar kitoms valstybėms padarytą žalą. Tokią poziciją patvirtino Latvijos, Lietuvos ir Estijos valstybių vadovai 1992 m. kovo 16 d. Baltijos Valstybių Tarybos pareiškime dėl buvusios SSRS valstybinės skolos: “Baltijos valstybės nėra valstybės-perėmėjos buvusios SSRS atžvilgiu ir dėl to negali būti atsakingos už buvusios SSRS užsienio skolas gražinimą”²⁹.

Trečia, Lietuvos Respublika turi teisę į žalą, kilusią dėl neteisėtos okupacijos, atlyginimą. Valstybės atsakomybė pagal tarptautinę teisę reiškia pareigą atlyginti nukentėjusiajai valstybei jos patirtus nuostolius. Todėl Rusija kaip valstybė, tęsianti buvusios SSRS teises ir įsipareigojimus, privalo kompensuoti Lietuvai visus nuostolius, patirtus 1940-1993 metais. Šis laikotarpis apima visą sovietinės okupacijos periodą ir vėlesnį neteisėtą Rusijos kariuomenės buvimą Lietuvos teritorijoje po Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais iki visiško šios kariuomenės išvedimo iš Lietuvos 1993 metais. Tačiau atrodo, kad Rusijos atsakomybės klausimas taip ir nebus išspręstas. Todėl šia prasme teisingumas gali likti iki galo neatkurtas. Galima prisiminti, kad Rusija kol kas nepradėjo vykdyti net pačių mažiausių su jos atsakomybe sietinų įsipareigojimų Baltijos valstybėms ir Europos Tarybos atžvilgiu, t.y. Rusija iki šiol negražino Baltijos valstybėms SSRS užgrobtą jų nekilnojamojo turto (diplomatinių atstovybių pastatų trečiojoje šalyje) ir kultūrinių bei istorinių vertybių, nors Rusija buvo paraginta tai padaryti, priimant ją į Europos Tarybą 1996 metais. Galima taip pat prisiminti ir tai, kad 1992 metais tuometinis Rusijos Federacijos prezidentas B. Jelcinas neprieštaravo Lietuvos Respublikos padarytam ESBK Helsinkio aukščiausiojo lygio susitikimo deklaracijos aiškinamajam pareiškimui, kad atsakomybės už agresiją prieš Lietuvą ir jos okupaciją klausimas toliau lieka darbotvarkėje, o Rusijos kariuomenės išvedimas iš Lietuvos tėra pirmasis žingsnis, likviduojant 1940 metų Lietuvos aneksijos pasekmes. Kitas žingsnis yra kompensaci-

ja už padarytą Lietuvai žalą. Deja, pasirodė, kad Rusija iki šiol nėra pasirengusi žengti šio moraliniu ir teisiniu požiūriu būtino žingsnio.

Iš tikrųjų neįmanoma priversti Rusijos suvokti savo atsakomybės už neteisėtus buvusios SSRS veiksmus. Tai, kad jokia tarptautinė teisminė institucija aiškiai neįvardijo nusikalstamų buvusios SSRS veiksmų ir nepatraukė atsakomybėn buvusių Sovietų Sąjungos vadovų, nėra Lietuvos problema. Šis faktas iliustruoja tam tikrus tarptautinės sistemos trūkumus: didžiosios valstybės turi pakankamai galios ir įtakos, kad išvengtų tarptautinės atsakomybės už žalą, padarytą mažesniems ir ne tokioms galingoms šalims. Tačiau Lietuva negali jaustis saugi, kol įtakingi Rusijos politiniai lyderiai nostalgikiškai apverkia SSRS žlugimą. Lietuvos saugumo nepadidina ir kai kurie nerimą keliantys Rusijos politikos pokyčiai: pavyzdžiui, tai, kad Rusija įsiveržė bei totaliai sugriovė Čečėniją, atsisakydama taikaus ginčų sprendimo būdų ir nepaisydama tarptautinės teisės normų, teisinės valstybės bei kitų demokratijos principų. Todėl neigiami Rusijos politikos pavyzdžiai yra vienas iš pagrindinių veiksnių, stiprinančių Lietuvos troškimą kuo greičiau įsijungti į NATO.

Baigiant reikėtų pridurti, kad Rusija neturi teisės prieštarauti Lietuvos integracijai į NATO ne vien todėl, kad jos politinės ir teisinės nuostatos, priskiriančios Lietuvą buvusių sovietinių respublikų kategorijai, nėra pagrįstos. Galima taip pat prisiminti vieną iš pagrindinių tarptautinės teisės principų – valstybių suverenios lygybės ir pagarbos teisėms, būdingoms visiškam suverenitetui, principą, suvokiamą taip, kaip jis išdėstytas 1975 metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo Helsinkio Baigiamajame akte. Pagal šį principą valstybės privalo gerbti viena kitos suverenias teises, įskaitant teisę būti sąjunginių sutarčių dalyvėmis. Valstybių suverenios lygybės principo nuostatas detalizuoja 1991 m. liepos 29 d. Lietuvos ir Rusijos sutartis dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų. Pagal jos 2 straipsnį šalys pripažino “viena kitos teisę savarankiškai įgyvendinti savo suverenitetą gynybos ir saugumo srityje *joms priimtinomis formomis, ... taip pat ir per kolektyvinio saugumo sistemas*”. Rusija šia teise naudojasi, kurdama NVS kolektyvinio saugumo sistemą (Lietuva tam neprieštarauja). Todėl neaišku, kodėl Lietuva taip pat neturėtų naudotis šia teise, pasirinkdama kitą jai priimtina kolektyvinio saugumo sistemą.

PASTABOS IR NUORODOS

¹ *Valstybės žinios*. – 1999. – Nr.7-144.

² Pavyzdžiui, žr.: Černyčenko S.V. *Kontinuitet, identičnostj i pravopreemstvo gosudarstv*. // Rossijskij ežegodnik meždunarodnogo prava, 1996-1997. – Sankt Peterburg: 1998. – P. 9-41.

³ Žr. *Encyclopedia of Public International Law*. – Amsterdam: Elsevier, 1982. – Vol. 3. – P. 238.

⁴ Žr.: *Encyclopedia of Public International Law*. – Amsterdam: Elsevier, 1982. – Vol. 4. – P. 67-70.

⁵ Vadapalas V., Žalys V. *Ar galioja aneksijai senaties terminas*. // *Atgimimas*. – 1989 m. rugpjūčio 18-25 d.

⁶ Žr.: Žalimas D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. – Vilnius: Rosma, 1997. – P. 110-118.

⁷ Cituojama pagal Marek K. *Identity and Continuity of States in Public International Law*. – Geneve: Librairie E. Droz, 1954. – P. 399.

⁸ Vadapalas V. *Tarptautinė teisė: bendroji dalis*. – Vilnius: Eugrimas, 1998. – P. 95.

⁹ Marek K. *Identity and Continuity of States in Public International Law*. – Geneve: Librairie E. Droz, 1954. – P. 405.

¹⁰ Kūris P. *Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė. // Teisės problemos*. – 1998. – Nr. 1. – P. 10.

¹¹ Žr.: *TSRS Liaudies deputatų suvažiavimo ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos žinios*. – 1989. – Nr. 29-579.

¹² Žr.: *Svarbiausios Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys, 1918-1995*. – Vilnius: VU leidykla, 1997. – P. 168-176.

¹³ Toks šio principo pavadinimas yra įsitvirtinęs visose kalbose ir paprastai nevertinamas. Pagaliau jis ir negalėtų būti tiksliai apibūdintas vienu žodžiu. Plačiau apie *estoppel* žr.: Shaw M. N. *International Law*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 80, 350-352.

¹⁴ Žr.: Marek K. *Identity and Continuity of States in Public International Law*. – Geneve: Librairie E. Droz, 1954. – P. 396.

¹⁵ Žr.: Vadapalas V. *Op. cit.* -P. 200, 214-215.

¹⁶ Apie Lietuvos Respublikos tęstinumą žr.: Žalimas D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. – Vilnius: Rosma, 1997. – P. 75-83.

¹⁷ *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. – 1990. – Nr. 9-222.

¹⁸ Žr.: Žalimas D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. – Vilnius: Rosma, 1997. – P. 93-100.

¹⁹ Žr. 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos įstatymą “Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo” (*Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. – 1990. – Nr. 9-223) ir taip pat 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos įstatymą “Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo” (*Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. – 1990. –

Nr. 9-224). Tiesą pasakius, 1938 metų Konstitucijos galiojimo atkūrimas buvo svarbus tik kaip veiksny, rodantis Lietuvos Respublikos tęstinumą ir identitetą. Pati 1938 metų Konstitucija realiai galiojo tik akimirka, nes antruoju iš minėtų įstatymų šios Konstitucijos galiojimas buvo sustabdytas, siekiant suderinti jos nuostatas su "pakitusiais politiniais, ekonominiais ir kitais visuomeniniais santykiais".

²⁰ Brownlie I. *Principles of Public International Law*. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – P. 83.

²¹ Yakemtchouk R. *Les republiques baltes en droit international: Echec d'une annexion operee en violation du droit des gens. // The Baltic Path to Independence*. – New York: William S. Hein & Co., 1994. – P. 261.

²² Tai yra Islandijos parlamento pavadinimas.

²³ Cituojama pagal Žalimas D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. – Vilnius: Rosma, 1997. – P. 196.

²⁴ Vadapalas V. Op. cit. – P. 216.

²⁵ Plačiau apie tarptautinių organizacijų požiūrį į Lietuvos Respublikos tęstinumą žr.: Ziemele I. *State Continuity and Nationality in the Baltic States*. – Ph. D. Dissertation. – Cambridge: University of Cambridge, 1998. – P. 180-186.

²⁶ Vadapalas V. Op. cit. – P. 223.

²⁷ Kūris P. *Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė. // Teisės problemos*. – 1998. – Nr. 1. – P. 11.

²⁸ Vadapalas V. Op. cit. – P. 199.

²⁹ *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. – Vilnius: Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos leidykla, 1992. – 5 tomas. – P. 439.

³⁰ Apie Rusijos išpareigojimus stojant į Europos Tarybą žr.: Council of Europe. Parliamentary Assembly. *Opinion No. 193 (1996) on Russia's request for membership of the Council of Europe*.

SUMMARY

THE MAIN LEGAL AND POLITICAL ISSUES ON THE CONTINUITY OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA

This year marks the 10th anniversary of the restoration of the independence of the Republic of Lithuania. Therefore, this article deals with the main legal and political issues on the continuity of Lithuania. Firstly, it focuses on the legal evaluation of the Molotov-Ribbentrop Pact and one of its consequences, the occupation and annexation of Lithuania in 1940. This issue is crucial for because it determines the further legal assessment of the restoration of independence of the Republic of Lithuania. The author reminds that from the standpoint of international law Lithuania's occupation and anne-

xation should be regarded as international crime because the main principles and norms of international law such as the non-use of force, respect to sovereignty, non-interference in the domestic affairs of other states and the self-determination of all nations had been violated by the former USSR. Such a qualification may be supported by the state practice and principles of the Nurnberg War Crimes Tribunal. The Tribunal decided that the serious violations of Article 10 of the Statute of the League of Nations and of Article 1 of the 1928 Paris Treaty made by Germany in 1938-1941 were international crimes. There are no reasons to treat the analogous actions of the Soviet Union in 1940 in a different way.

The author goes on that according to the principle *ex injuria non oritur jus*, no legal benefit can be derived from an illegal act. Therefore, the Soviet Union had not ever obtained any sovereign rights over Lithuania's territory, i.e. Lithuania had never been a legitimate part of the USSR. Thus it can not be regarded as one of the former soviet republics and a successor State of the USSR. Despite of the occupation, Lithuania continued to exist as a subject of international law. This continuity was recognized by the major Western powers and other democratic states and was maintained by the Lithuanian legations in foreign states. Therefore, it is only logical that on March 11, 1990 the restoration of the independence of the Republic of Lithuania was enacted on the basis of the *de jure* continuity of the State. On this basis the current Republic of Lithuania is considered to be identical with the pre-war Republic of Lithuania. Such identity of the Republic of Lithuania have been generally recognized. For instance, on February 11, 1991 Iceland became the first foreign country to recognize the restoration of Lithuania's independence confirming that the recognition of the independence of the Republic of Lithuania granted by the Government of Iceland in 1922 was still fully in force. Therefore, the recognition of the restoration of the independence of the Republic of Lithuania means the recognition of the new Lithuanian Government rather than of the State.

Finally, the author points out that the fact of the illegal occupation and annexation of the Republic of Lithuania and the restoration of Lithuania's independence on the basis of the *de jure* continuity of the State was also recognized by Russia in its July 29, 1991 bilateral Treaty on the Fundamentals of Interstate Relations with Lithuania. The opposite position declared by some Russian officials is legally ill-founded and it contradicts to this Treaty and other norms of international law. Therefore, the author makes the conclusion that Russia is unable to treat Lithuania as one of the former soviet republics as well as to hamper Lithuania's integration into NATO on that ground.